

Г.Б. НУРЛИХИНА,¹
э.ғ.д., профессор.
Л.К. МАТКАРИМОВА,²
докторант.
Алматы университеті.¹
Абай атындағы Қазақ Ұлттық
педагогикалық университеті²

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАДА ЕҢБЕК ӨНІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЛАРЫ

Андатпа

Мақалада Қазақстандағы еңбек өнімділігіне экономиканың бәсекеге қабілетті салаларын анықтау үшін оны арттыруды ынталандыратын факторлар тұрғысынан талдау жасалынған. Еңбек өнімділігіне қатысты негізгі теориялық аспектілер қорытылып, еңбек өнімділігіне әсер ететін факторлар, сондай-ақ оның көрініс нысандарына талдау жасалынды. Тау-кен өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің төмендеуінің негізгі себептері талданып, тау-кен өндірісі саласы мен үй қызметшілерді жалдайтын және жеке тұтыну үшін тауарлар өндіретін үй шаруашылықтарының қызметінің еңбек өнімділігіне салыстырмалы талдау жүргізілді. Адам капиталы сияқты ұзақ мерзімді перспективада еңбек өнімділігіне тигізетін жоғары деңгейдегі факторлардың әсері көрсетілген. Еңбекақы төлеудің түрлі жүйелері және олардың еңбек өнімділігі мен оны жақсарту үшін қызметкерлерді ынталандыруға әсері қарастырылған. Бүгінгі таңда Қазақстанда тау-кен өнеркәсібінде еңбек өнімділігін арттыру құралдарының төмендігі байқалады деген тұжырым жасалып, мәселені шешу үшін тиімді еңбекақы жүйелерін қолданумен бірге адам капиталының және техникалық инновациялардың мониторингін енгізу ұсынылады. Қазақстан экономикасының еңбек өнімділігі мәселесі елеулі өзектілікке ие болды, себебі өнімділікті арттыру қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуы, тұрақты экономикалық өсу және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың маңызды шарты болып табылады.

Тірек сөздер: нарық, кәсіпорын, экономика, дағдарыс, бәсекеге қабілеттілік, еңбекақы төлеу, адам капиталы, еңбек өнімділігі, тау-кен өнеркәсібі, инновациялар.

Бүгінгі күні кәсіпорынның ең маңызды көрсеткіштерінің бірі еңбек өнімділігі болып табылады, бұл еңбек шығындарының тиімділігін көрсетеді. Жоғары өнімділік ел экономикасының тұрақты өсуінің негізі болып табылады. Осыған байланысты еңбек өнімділігінің артуы елдің әлеуметтік-экономикалық даму қарқынын жеделдетудің басты міндеті болып табылады. Экономикалық дағдарыс жағдайында көптеген басшылар ұйымның барлық деңгейлерінде шығындарды азайту туралы шешім қабылдауға мәжбүр болды. Сонымен бірге өнімділік пен еңбек тиімділігінен асып кететін шығындарды азайту шегі бар екенін еске түсіру керек. Тиісінше, олардың бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін анықтайтын Қазақстан Республикасы экономикасының секторларында еңбек өнімділігін талдау қажет.

Қазақстан Республикасының әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру міндеті еңбек өнімділігі мен еңбекақыны басқаруға қолданыстағы дәстүрлі тәсілдерді қайта қарау қажеттілігін тудырады. Бұл көрсеткіштердің еңбекақыға қатынасы ұзақ уақытқа ғылыми қоғамдастық пен үкімет тарапынан тиісті назарсыз қалды. Дегенмен, соңғы жылдары еңбекақының мотивациялық әлеуетін арттыру және еңбек нәтижесімен тығыз үйлестіруді қамтамасыз ету міндеті ерекше маңызға ие болды. Сонымен бірге, еңбек өнімділігі мен еңбекақының өсім қарқынына қатынасы белсенді талқыланды.

Еңбек өнімділігін арттырудың негізгі факторлары еңбек әлеуетін пайдалану, кәсіпорындарда еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру, жоғары сапалы жұмыс орындарын құру және оларды есептеу әдістерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіпорындардың материалдық-техникалық базасын жетілдіру және экономиканың нақты секторына заманауи технологияларды енгізу болып табылады.

Өнімділікті төменгі ресурстық шығындар бойынша жоғары нәтижелерге қол жеткізу тәсілі ретінде қарастыру кезінде, жоғарыда аталғандардан басқа мақсаттарға жетудің инновациялық жолдарын пайдалануға назар аудару керек. Жаңа әдістер ұйымның тиімділігіне әсер ететін өзара байланысты факторлардың әсерін ескеруі керек.

Еңбек өнімділігіне әсер ететін көптеген факторларға қарамастан, оның көрінісінің бес негізгі түрі бар:

- ♦ уақыт үнемдеуін көрсететін тұтыну құнын бірлікке жұмсайтын еңбек шығынын азайту түрінде. Микро деңгейде уақытты үнемдеу көрсеткіші ұйымның пайдасының өсуін, өз кезегінде, макро деңгейде – шаруашылық дамудың қол жеткен деңгейін көрсетеді;

- ♦ уақыт кезеңі ішінде пайдалану құндылықтарының массасын ұлғайту түрінде. Бұл жағдайда еңбек нәтижесі өнім көлемін кеңейту мен сапасын жақсарту сияқты маңызды көрсеткіш болып табылады;

- ♦ тірі және заттастырылған еңбек үлесінің өзгеру түрінде, себебі еңбек процесі үш негізгі элемент арқылы жүзеге асырылады: еңбек құралдары, еңбек пәні пен еңбектің өзі. Тірі және заттастырылған еңбек үлесі әртүрлі дәрежеде еңбек өнімділігін өзгерте алатындығын ескеру қажет;

- ♦ артық өнімнің массасы мен жылдамдығының өсуі түрінде;

- ♦ өндіріске ғылыми-техникалық прогресті енгізу, уақыттық шығындарды төмендетуге ықпал ететін шетелдік тәжірибені қабылдау арқылы айналым уақытын қысқарту түрінде [1].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің сайтында берілген ресми статистиканы пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы экономикасының салалары аясында еңбек өнімділігінің салыстырмалы талдауын жүргізейік (кесте 1).

Кесте 1 – Қазақстан экономикасының 2015–2018 жылдардағы еңбек өнімділігі (млн теңге)

Сала	2015 ж.	2016 ж.	2017 ж.	2018 ж.	4 жылдағы өзгерістер (%)
1. Ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы	3 704 132,9	2 140 007,6	2 315 182,2	16 852 320,1	-34
2. Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	8 733 096,2	6 047 727,3	7 244 830,7	8 909 458,6	+2,0
3. Өңдеу өнеркәсібі	7 861 081,2	5 321 896,9	5 944 890,9	6 834 679,4	-13
4. Электрмен жабдықтау, газ беру және ауа баптау	1 403 477,3	775 534,8	881 890,1	954 116,8	-32
5. Сумен жабдықтау, кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	224 749,0	117 355,9	141 827,3	154 065,3	-31
6. Құрылыс	5 276 853,9	2 758 760,4	2 896 652,7	3 176 597,0	-39
7. Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу	10 402 800,0	7 898 849,7	8 440 566,0	9 356 106,9	-10
8. Көлік және қоймалау	6 084 831,6	3 876 007,8	4 442 189,6	4 871 974,2	-19
9. Тұру және тамақтану бойынша қызметтер	572 773,7	528 771,4	614 643,6	614 045,8	+7
10. Ақпарат және байланыс	1 475 051,9	978 417,4	1 021 040,7	1 056 918,7	-28
11. Қаржы және сақтандыру қызметі	2 176 116,4	1 668 758,4	2 382 442,1	2 001 444,9	-8
12. Жылжымайтын мүлікпен жасалатын операциялар	4 705 236,6	4 101 176,8	4 345 451,2	4 485 087,5	-4,6
13. Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	2 209 835,1	2 335 967,1	2 456 766,0	2 542 413,5	+15
14. Әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет	1 107 505,9	1 005 314,3	1 232 621,6	1 359 449,5	+22,8
15. Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамтамасыз ету	2 087 466,2	856 126,3	1 043 177,8	888 538,5	-57
16. Білім беру	1 820 017,8	1 325 335,8	1 476 573,8	1 584 624,6	-12
17. Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер	1 816 471,2	888 829,7	1 075 532,5	1 093 664,0	-39
18. Өнер, ойын-сауық және демалыс	410 684,0	357 605,4	404 913,1	434 450,7	+5,8
19. Өзге де қызметтер түрлерін ұсыну	1 841 566,6	1 323 043,5	1 521 219,4	1 696 408,6	-7,8
20. Үй қызметшісін жалдайтын және өзі тұтыну үшін тауарлар мен қызметтер өндіретін үй шаруашылықтары қызметі	44 338,7	32 099,0	35 872,0	38 458,8	-13
21. Барлығы	63 958 086,2	46 971 150,0	49 918 283,3	54 508 385,4	-14

Ескертпе – [2] әдебиет негізінде құрастырылған.

1-кестеде келтірілген мәліметтерге сүйенер болсақ, ұлттық экономикада еңбек өнімділігі қаралып отырған кезеңде оң үрдістерге ие, алайда мынадай салаларда теріс үрдіс байқалады:

- ◆ ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы;
- ◆ өңдеу өнеркәсібі;
- ◆ электрмен жабдықтау, газ беру және ауа баптау;
- ◆ сумен жабдықтау, кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау;
- ◆ құрылыс;
- ◆ ақпарат және байланыс;
- ◆ денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер т.б. [2].

2-кестеде келтірілген деректерден, іс жүзінде бір жұмысшыға жұмсалатын шығындардың өңірлерде еңбек өнімділігі әртүрлі, яғни уақыт факторы өнімділікке әсер етпейтінін көруге болады.

Кесте 2 – Аймақ бойынша уақыт пен еңбек өнімділігі

Облыстар	Кеткен уақыт (жұмысшыға шаққанда адам-күн)	Еңбек өнімділігі (мың АҚШ доллары / адам)
Ақмола облысы	233,6	18,1
Ақтөбе облысы	233,0	24,8
Алматы облысы	236,8	40,9
Атырау облысы	230,5	35,8
Батыс Қазақстан	219,8	14,0
Жамбыл облысы	240,7	35,5
Қарағанды облысы	224,9	65,0
Қостанай облысы	230,4	23,5
Қызылорда облысы	238,6	13,2
Маңғыстау облысы	234,5	23,9
Оңтүстік Қазақстан облысы	220,6	51,2
Павлодар облысы	226,9	39,8
Солтүстік Қазақстан облысы	238,6	12,6
Шығыс Қазақстан облысы	225,1	47,0
Астана қаласы	232,5	35,0
Алматы қаласы	231,3	21,6

Ескертпе – [4] және [5] әдебиет негізінде құрастырылған.

Сонымен қатар, егер біз өндірістің еңбек өнімділігін салалар контекстінде қарастыратын болсақ, онда ең үлкен табыстар өндіріс пен қызмет салаларына, Алматыда (дайын бетон, бетоннан және алкогольсіз сусындардан құрастырылған құрылыс конструкциялары), Қарағандыда (легирленбеген болат, жалпақ илек, кокс және тазартылған алтын өндіру), Оңтүстік Қазақстанда (қара металдар мен алюминийден жасалған бензин, портландцемент, есірткі және конструкциялар өндірісі), Шығыс Қазақстанда (тазартылған алтын және тазартылған мыс өндірісі), Павлодар қаласында (феррохром және өңделмеген алюминий өндірісі) және Астана қаласында (ұн, кондитерлік өнімдер, пластикалық құбырлар, алюминийден жасалған есік және терезе блоктарын өндіру) [3].

Бұдан басқа, 3-кестеде (б. 208) келтірілген деректерді қадағалаудың өзі ең көп өсуді өзін-өзі жұмыспен қамтыған жұмысшылардың басым бөлігі немесе аралас немесе еңбекақысы бар еңбекақы жүйесінде жұмыс істейтін салалар көрсеткенін атап өтуге болады: ауыл шаруашылығы, орман шаруашылығы және балық аулау, көтерме және бөлшек сауда, жылжымайтын мүлікпен мәмілелер, жеке тұтыну үшін тауарлар шығаруға бағытталған шаруашылық қызметі.

Сонымен қатар еңбек өнімділігінің ең аз өсуі немесе төмендеуі еңбекақы төлеудің уақыттық жүйесі (тау-кен және карьерлік, сумен жабдықтау, канализация, қалдықтарды жинау және бөлу, ақпараттық-коммуникациялық, әкімшілік және қолдау қызметі).

Уақытты еңбекақы төлеу жүйесі бар қызметкерлерге ынталандырудың тиімділігін бағалау үшін 3-кестені қарау жеткілікті.

Кесте 3 – Өнеркәсіп бойынша орташа еңбекақының және еңбек өнімділігінің арақатынасы

Салалар	Еңбекақы (мың теңге)	Еңбек өнімділігі (мың теңге / сағат)
Ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы	81 572	62,1
Өнеркәсіп	195 295	600,7
Тау-кен және карьерлерді қазу	312 572	357,7
Өңдеу өнеркәсібі	153 571	229,9
Электрмен жабдықтау, газ, бу және ауаны баптау	136 732	69
Сумен қамтамасыз ету; кәріз жүйесі, қалдықтарды жинау және бөлуді бақылау	93 856	198,3
Құрылыс	179 205	241,2
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдер мен мотоциклдерді жөндеу	131 091	286,6
Көлік және сақтау	176 825	93,2
Тамақтану және тұратын жерді қамту қызметтері	127 837	231,5
Ақпарат және байланыс	204 192	277,1
Қаржылық және сақтандыру қызметі	284 330	1361,5
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	123 346	263,1
Кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет	323 661	115,2
Әкімшілік және қолдау қызметтері саласындағы қызмет	115 041	124,8
Мемлекеттік басқару және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қамсыздандыру	118 868	47,2
Білімі:	94 542	101,7
Денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер	106 049	92,3
Өнер, ойын-сауық және демалыс	110 320	62,1
Ескертпе – [5] әдебиет негізінде құрастырылған.		

Қызметкерлердің еңбек өнімділігін арттыруға ұмтылысы еңбекақының жоғары болуымен, корреляция коэффициентін есептеуде 0,51 құрайды деп күтілуде, дегенмен, бұл құбылыстардың арасындағы корреляция әлсіз, демек, жоғары еңбекақы еңбек өнімділігі жоғары дегенді білдірмейді, ол айтарлықтай жоғары еңбекақы алатын салада жұмысқа орналасуға ынталандырады. Осылайша, еңбекақының өнімділігін арттыру әдісі, ол көбінесе уақыттық еңбекақы жүйесінде пайдаланылады, яғни еңбекке ақы төлеуді арттыру еңбек өнімділігін арттыруға ынталандырмайды. Демек, қызметкер өзі жұмыс істейтін уақытты қанша жұмсайтындығын таңдаған кезде, жұмыс көлемінің көлеміне байланысты сыйақы беруді таңдаған кезде, әлдеқайда икемді жұмыспен қамту схемасын құру әлдеқайда мотивация болады. Бұл барлық салаларда мүмкін емес, бірақ олардың көбінде өндіріс, ғылыми және кәсіби қызмет, сондай-ақ ақпарат пен байланыс өнімділіктің төмендеуін тоқтатады [4].

Осылайша, Қазақстанда ұзақ мерзімді перспективада еңбек өнімділігінің деңгейін біртіндеп өзгертуге ықпал ететін құралдардың тиімділігі төмен екендігі туралы қорытынды жасауға болады. Бұл құралдарға оның тиімділігін талдауға шамадан тыс субсидияларды жоюға бағытталған механизмдерінің жоқтығынан, сондай-ақ адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған бағдарламалар кіреді.

Қазақстан экономикасының секторларындағы еңбек өнімділігін талдау нәтижелері бойынша экономиканың жалпы динамикасы жағымды болғанына қарамастан, теріс үрдісі бар салалар бар екені анықталды. Тау-кен өнеркәсібі мен карьерлерді өңдеуде қаралып отырған кезеңдегі көрсеткіштер бойынша еңбек өнімділігі мен теріс экономиканың жоғары деңгейінде көрініс тапқан қарама-қайшылық жағдай байқалады.

Мұндай қарама-қайшылықтарды жою және еңбек өнімділігінің деңгейін төмендету үшін еңбек процесінің экономикалық құрамдас бөлігін ғана емес, сондай-ақ қызметкерлердің шығармашылық әлеуетінде көрінетін адами капиталды да ескеру қажет, бұл инновациялық еңбек құралдарын құруға мүмкіндік береді. Жоғары технологиялық өндірістерді енгізу де экономикалық секторларда еңбек өнімділігінің деңгейін көтеруге айтарлықтай әсер ететін фактор ретінде әрекет етеді. Сондықтан олардың тиімділігін бағалау үшін осы факторлардың

сапалы мониторингін жүргізу қажет. Бұдан басқа, еңбекақының өнімділігін арттыруға ынталандыратын, сыйақы беру жүйесінің жұмыс істеуіне орташа уақыттың қалыпты деңгейін айтарлықтай мерзімде көрсететін әсер ету маңызды болып табылады [5].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Митрофанова М.Ю. Еңбек өнімділігі мәселесі бойынша // Чуваш университетінің Хабаршысы. – 2010. – № 1. – Б. 430–433.
- 2 Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің сайтында берілген мәліметтер: www.stat.gov.kz.
- 3 Голованов А.И. Өнімділіктен жұмыс тиімділігіне дейін // Томск мемлекеттік университетінің Хабаршысы. – 2013. – № 376. – Б. 137–141.
- 4 «2010–2017 жж. айлар бойынша Еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері» статистикалық бюллетен (бағалау деректері). – Астана, 2017.
- 5 Қазақстан Республикасының инвестициялар және даму министрлігі «2016 жылдың қорытындысы бойынша 2015–2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру барысы туралы». – Астана, 2017.

Аннотация

В статье проведен анализ производительности труда в Казахстане с точки зрения факторов, стимулирующих ее увеличение для определения конкурентоспособности отраслей экономики. Обобщены основные теоретические аспекты, касающиеся производительности труда, проанализированы факторы, влияющие на производительность труда, а также формы ее проявления. Показаны основные причины снижения производительности труда в горнодобывающей отрасли, приведен сравнительный анализ производительности труда горнодобывающей отрасли и деятельности домашних хозяйств, нанимающих домашнюю прислугу и производящих товары и услуги для собственного потребления. Показано влияние факторов более высокого порядка, таких, как человеческий капитал, на производительность труда в долгосрочной перспективе. Рассмотрены различные системы оплаты труда и их влияние на производительность труда и мотивацию работников к ее повышению. Сделан вывод, что на сегодня в Казахстане наблюдается низкая эффективность инструментов повышения производительности труда в горнодобывающей отрасли, предложено внедрение мониторинга человеческого капитала и технических инноваций вместе с использованием более эффективных систем оплаты труда для решения проблемы. Проблема производительности труда в современной экономике Казахстана приобрела значительную актуальность, поскольку повышение уровня производительности является важнейшим условием социально-экономического развития общества, устойчивого экономического роста и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: рынок, предприятие, экономика, кризис, конкурентоспособность, оплата труда, человеческий капитал, производительность труда, горнодобывающая промышленность, инновации.

Abstract

The purpose of the study is to analyze labor productivity in Kazakhstan in terms of factors that stimulate its increase in determining the competitiveness of the economic sectors. The article summarizes the main theoretical aspects related to labor productivity, analyzes factors affecting labor productivity, as well as the forms of its manifestation. The main reasons for the decrease in labor productivity in the mining industry are disclosed, a comparative analysis of the productivity of the mining industry and the activities of households employing domestic servants and producing goods and services for own consumption is given. The influence of factors of a higher rank, such as human capital, on labor productivity in the long run is shown. Various systems of labor remuneration and their impact on labor productivity and motivation of employees to improve it are examined. It is concluded that today in Kazakhstan there is a low efficiency of tools to increase labor productivity in the mining industry, it is proposed to introduce monitoring of human capital and technical innovations along with changes in wage systems to solve the problem. The problems of labor productivity in the modern economy of Kazakhstan has acquired considerable relevance, since raising the level of productivity is the most important condition for the socio-economic development of society, sustainable economic growth and increasing the competitiveness of the national economy.

Key words: market, enterprise, economy, crisis, competitiveness, wage system, human capital, labor productivity, mining industry, innovation.